

BALTISAKSA NAISTE JUHULUULEST XVII SAJANDI KESKPAIGAST XVIII SAJANDI LÕPUNI*

KAIRIT KAUR

Me usume end võivat tagasi vaadata pikale suulisele naisluule *resp.* lauluemade traditsioonile eesti rahvaluules. Kuid millal hakkasid Baltikumi naised¹ luuletusi kirjutama? Keskaja kohta mul andmed puuduvad. Ma ei tea, kas luuletamisega tegelesid Pirita nunnad või Riia begiinid. Ka reformatsioonisajandist ei ole teada ühtegi sellist teksti, mille autoriks oluks naine. Nii on see ka XVII sajandi esimesel poolel, mil enamasti ladinakeelset juhuluulet kirjutasi teatud institutsioonide, nt koolide ümber koondunud õpetatud mehed (vt Klöker 2005; Viiding 2002; Viiding, Orion, Päll 2007: 17–21). Mingisugune väike murrang paistab olevat toimunud XVII sajandi teisel poolel, kui juhuluule žanris alustasid kirjutamist ka naised.

Alustuseks aga mõni sõna juhuluulest ja selle harrastamisest Baltikumis. Otto Alexander Webermann on oma Baltikumi juhuluulet ja selle uurimist käsitlevas artiklis määratlenud juhuluulet kui „žanri, mis hõlmab luuletusi, mida kirjutati erinevatel välistel ajenditel – perekondlike (pulm, surm), akadeemiliste (dispuut, väitekirja kaitsmine), kirjanduslike (õnnitlus uue raamatu puhul), õukonna ja avaliku elu jms sündmuste puhul ja mis olid määratud teatud päevasündmuste pidulikuks ülendamiseks” (Webermann 1965: 221). Juhuluule juured on renessansiajastu humanistlikus uusladina ja kreeka-keelses õpetlasluules. Esimesi märke juhuluule viljelemisest siinkandis võib leida juba XVI sajandil. Selle õitseajaks on tavapäraselt peetud XVII sajandit, mil olulise impulsi siinse juhuluule arengule andsid nii silmapaistva saksa barokkluuletaja Paul Flemingi viibimine Tallinnas kui ka Tartu Ülikooli asutamine. Akadeemilist juhuluulet harrastati ka Riias sealsete koolide juures, samuti kirjutati seda Narvas. Veel üheks juhuluule keskuseks oli Miitavi (sks Mitau, lt Jelgava) oma Kuramaa hertsogi õukonnaga. Tollane juhuluule oli suuresti uusladinakeelne, kuid XVII sajandil sai tuule tiibadesse ka saksakeelne luule, samuti ei puudu rootsikeelsed värsid. Flemingiga seotud ringist kasvasid välja esimesed eestikeelsed juhuluuletused, millest varaseim pärineb aastast 1637 (Alttoa, Valmet 1973: 9), esimene lätikeelne juhuluulet avaldati 1631 (Latviešu literatūras vēsture 1998: 49). Ehkki Tartu Ülikooli ringkondadest sellest ajast eestikeelset luulet teada ei ole, pärineb Tartust esimene eestikeelne juhuluuletus, mille autoriks peetakse eestlast, s.o „Käsu

* Täna sihtasutust Archimedes, Eesti ja Läti Vabariigi Teadus- ja Haridusministeeriume, kelle toel sai teoks uurimisreis Riiga, samuti Läti Ülikooli vanema läti kirjanduse dotsenti Mära Grudulet. Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grantide 7271 ja 7439 raames.

¹ Kuna järevalt tuleb juttu enamjaolt XIX sajandi eelsest ajast, siis ei hõlma Baltikumi mõiste selles kirjutises Leedut, vaid piirdub omaaegsete Eesti-, Liivi- ja Kuramaa aladega.

Hansu nutulaul” aastast 1708. XVIII sajandit on peetud juba juhuluule langusajaks, siiski toimub sajandi lõpukümnenditel uus elavnemine, kuid siis hakkab žanr tõesti hääbuma. Pärast 1820. aastaid leiab juhuluuletusi harva. XVIII sajandi juhuluule oli suuresti saksakeelne. Säilinud juhuluule on valdavas osas trükitud, käsikirjaliste luuletuste osakaal on marginaalne. Enamasti kujutasid need väikeses tiraažis välja antud pisitrükised endast mõneleheküljelist „laululehte”, mida tihtipeale kaunistasid vinjetid. Mõnikord oli luuletus trükitud ka atlasskangale.

Vastandina XVIII sajandil alguse saanud kaasaegsele nn autonoomsele luulemõistele, mille keskmes on luuletaja oma erakordsete elamustega, oli juhuluule nagu ka sellega paralleelselt viljeldud vaimuliku luule aluseks funktsionaalne arusaam luulest, mille keskmes oli adressaat – see, kellele luuletus oli pühendatud. Olulisem oli traditsiooni kuulumine, mitte jalustrabav originaalsus. See oli seltskonna, mitte individuaalse eneseväljenduse luule, millega tuleb selle žanri hindamisel kindlasti arvestada.

I. Vilkuvad tähed

Esimesed baltisaksa naiste juhuluuletused

*Ich betrübte will nun schliessen
Dieses schlechte Lied: Ach / Du /
GOtt / laß Gnaden mich geniessen /
Gib mir krancken Judith Ruh /
Die ich leid in meinem Sinn;
Nur zur Landes Mutter hin
Wollst Du mich / O Vater / setzen /
Und mit Ihr mich dort ergetzen.²*

Judith von Alkens

Teadaolevalt esimeseks juhuluulet kirjutanud baltisaksa naiseks oli riialanna Gertrud Paffrath (teiste nimekujudega ka Gertrut[a] Paffraht või ladina-päraselt Paffradiana; Webermann 1960: 57). Tema isikust on vähe teada: mainitakse ära tema hea klassikalise kirjanduse tundmine ja see, et ta oli vallaline. Humanistlikus traditsioonis on ta kirjutanud terve hulga ladinakeelsete algus- ja lõpuvärssidega saksakeelseid õnnitlus- ja kaastundeluuletusi. Esimene dateeringuga luuletus temalt pärineb aastast 1654. Selleks on Riias välja antud pulmaluuletus „Õilsaimast soost paari Hermann Meinersi ja neiu Sophia von Dunte seadusliku abielu püha ühenduse puhul” („Cum nobilissimum par Hermanus Meiners, et virgo Sophia à Dunten sacra connubii copula”). 1655. aastast on teada kaks luuletust: krahv Gustav Hornile pühendatud kaastundeavaldus ja Wolfgang Adam Bernoldi ja Dorothea Bemoli laulatust tähistav „Kui palju õndsam on küll inimene teiste ees” („Wie selig wird der Mensch vor andern doch geschätzt”). Kahjuks ei ole mul õnnestunud neid luuletusi näha, sest minu andmeil ei leidu Eesti ega Läti raamatukogudes ja

² Ma kurb nüüd tahan lõpetada / Selle halva laulu: ah, Sina, / Jumal, lase mul nautida armulisust / Anna mulle haigele Judithile rahu / Mida ma talun oma meeles; / Ainult Maa Ema juurde / pane mind istuma, oo isa / Ja lase koos Temaga seal rõõmu tunda.

arhiivides Gertrud Paffrathi luuletusi, küll võib neid aga olla Kaliningradis (sks Königsberg; vt Gottzmann, Hörner 2007: III, 1004–1005) või on neid satunud hoopis Berliini (vt Kreem, Lukas 2008: 157, viide 4).

Esimesed Tallinna, Tartu ja Riia kogudes³ säilinud (eeldatavasti) balti naise sulest pärinevad luuletused ilmusid 1677. aastal Heinrich Bessemesserni kirjastamisel Riias. Keegi Judith von Alkens on pühendanud Kuramaa hertsoginna Luise Charlotte (1617–1676)⁴ surmale kaks luuletust (GBKA 437: LAB D 3/5, R 26143: 34): kõigepealt heroilistes aleksandriinides kirjutatud „Oo suur südamevalu! Oo õnnetute kaebed!” („O Grosses Hertzeleid! O Jammers der Elenden!”), millele järgneb kasutatud motiividelt üsna sarnane, kuid stroofivormilt erinev (F 8.25)⁵ „Südamevalu kõigi seisuste seas” („Hertzeleid in allen Ständen”), mis kuulub XVII sajandil üsna laialt levinud vaimulike kaebe-, palve- ja surma üle mõtisklevate laulude traditsiooni, millele oli aluse pannud Ambrosius Lobwasser 1537. aastal 42. psalmi tõlkega saksa keelde. Tavaliselt esitati neid laule prantsuse hugenottide lauluraamatust pärit viisil (Frank 1993: 618), millele on viidatud ka kõnealuse luuletuse päises.

Kui Judith von Alkens avaldas luuletused oma nime all, siis järgneva tekstiga on lugu keerulisem. Et 1683. aastal Riias Johann Georg Wilkeni kirjastatud pulmaluuletuse „Önntlushüüd” („Glück=wünschender Zuruff”, GBKA 1471: LAB P 1/1, R 35064: 2) autorite seas võib olla ka naise, selgub vaid hiljem lisatud autoriseerimata käsikirjalisest märkusest, mis avab initsiaalid G. C. kui Gertrud Cahlen. Lisaks on teksti allkirjastanud Nicolaus Tolckemmit, pastor Preuschmarkenist. Tekst on pühendatud Rootsi kuninga Riia sõjakonsistoriumi liikme Heinrich Michelseni ja Hedwig Cahleni, Riia garnisoni arsti Johannes Cahleni tütre abiellu astumisele. Seega ei saa välistada, et naised võisid avaldada luuletusi juba varem, kuid anonüümselt või initsiaalide taha peitudes. Siiski peab ütlema, et XVII sajandil oli viimane taktika, ka meeste hulgas, tunduvalt haruldasem kui järgneval aastasajal. Huvitava tõsisajana jääb silma, et sellal esineti küll enamasti oma nime all (millele oli sage li antud ladinapärase kuju), kuid väga sageli suuremate kollektiividena. XVIII sajandil elas see traditsioon edasi näiteks nn teelesaatmisluuletustes,⁶ mille autoriks olid enamasti Saksa ülikoolilinnadest kodumaale naasvate noormeeste õpingukaaslased.

³ Tekstide leidmisel olid abiks Klaus Garberi eestvedamisel sündinud kataloogi „Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven” Sabine Beckmanni, Martin Klökeri ja Stefan Andersi koostatud Eesti ja Läti kogusid hõlmavad köited (7. kd, Tallinn; 8. kd, Tartu; 12.–15. kd, Riia). Kui viitan edaspidi selle kataloogi kirjetele, kasutan lühendit GBKA Riias, GBKAu Tartus ja GBKAN Tallinnas leiduvate tekstide kohta.

⁴ Brandenburgi kuurvürsti ja Preisimaa hertsogi, nn suure kuurvürsti Friedrich Wilhelm I (1620–1688) öde ja Kuramaa ilmselt kõige kuulsama hertsogi Jakob Kettleri (1610–1682) abikaasa.

⁵ Stroofivormidest ülevaate saamiseks viitan võimalusel Horst Joachim Franki Saksa stroofivormide käsiraamatu (vt Frank 1993) klassifikatsioonile. Nt F 8.25 tähistab kahekümne viiendat kirjet oktetide (*Achzeiler*) ülevaates. Franki käsiraamat annab ülevaate kolmesajast uusaegses saksa kirjanduses enamlevinud stroofivormist. Kui stroofivormi Franki raamatus puudub, siis tähendab see, et luuletus koosneb pikemaatest kui 14-realistest stroofidest, ei vasta stroofi kriteeriumidele või kuulub saksa uusaegses kirjanduses haruldaste stroofide hulka.

⁶ Teelesaatmisluuletuste määratluste ja nende kirjutamise kohta XVII sajandi Eesti juhuluules vt Viiding 2002 ja 2005: 359–378.

1688. aastal on oma abikaasa Carli surmale pühendanud luuletuse „Leinlaul toonil: Ma tahan jätta maha” („Traur=Lied Im Thon: Valet wil ich”, GBKA 4618: BCB 12500: 81) Anna Catharina Karlick (*resp.* Carlick) von Netzetitz (snd Klingspor). Ümbritseva konteksti põhjal⁷ paistab sündmuspaigaks olevat Bärzspils (sks Birsen) Kuramaal. See autor osutub esmakordselt ka ühe teise teksti adressaadiks (vt GBKA 4620: BCB 12500: 83).

1691 ilmub Miitavis Georg Christian Radetzki kirjastamisel Dietrich von der Recki ja Juliana von Fircksi laulatuse puhul pulmamadrilgal,⁸ mille allkirjastajate hulgas on vabahärra von Knigge poegade Georg Friedrich Christiani ja Joh. Sigismundi kõrval ka tütrede: Maria Louise, Charlotte Sibylla ja Francesca Eleonora von Knigge (GBKA 4642: BCB 12500: 107).

Naisprohvet Eva Margaretha Frölich

Veidi enam ja püsivamat tähelepanu on 1680. ja 1690. aastate naisautoritest siiani pärvinud vaid Eva Margaretha Frölich (1650–1692). Talle on pikema artikli oma „Liivimaa raamatukogus” Johann Heinrich Feustkingi „Hereetilis-fanaatiliste naiste entsüklopeedia” („Gynaecium Haeretico Fanaticum”, 1704) ja Christian Gottlieb Jöcheri „Üleüldise õpetlaste leksikoni” („Allgemeines Gelehrten-Lexicon”, 1750)⁹ põhjal pühendanud juba Friedrich Konrad Gadebusch (Gadebusch 1777, I: 371–375). Ta ei puudu ka seni uusimast Baltikumi saksakeelset kirjandust hõlmavast leksikonist (vt Gottzmann, Hörner 2007, I: 445). Ühest küljest on see põhjendatud kahtlemata daami seiklusliku elulooga. Alustades näpuviibutusega teistegi usuhulluse küttesse sattunud liivimaalaste või Liivimaad väisanute aadressil, nagu Tallima Paap või krahv Zinzendorff (mõni hilisem moraalilugeja võinuks nimekirja pikendada veel Barbara Juliane Krüdeneriga), on Gadebuschil E. M. Frölichi elukäigu kohta teatada järgmist.

E. M. Frölich oli pärit Liivimaalt. Ta oli abielus rootsi ohvitseriga, kelle ta maha jättis. Pärast tutvumist Riia kellaspepa Berend Dorchmanniga, kes lugenud alailma Johannese ilmutusraamatu 18.–20. peatükki, sattunud tolle mõju alla ning langenud usuhullusesse. Ta mõelnud Dorchmanni seltsis tuhandeaastase rahuriigi ennustuse mõjul välja fantaasia õndsast viiendast monarhiast, mis pidi rajatama Jeruusalemma. 1684. aastal suundunud ta

⁷ Vt GBKA 4617, 4619, 4621, 4622, 4623, 4624.

⁸ Rootsiaegse pulmaluule kohta vt nt Salu 1965: 143–187.

⁹ Täispealkirjaga vastavalt: „Hereetilis-fanaatiliste naiste entsüklopeedia, ehk naisvaleprohvetite, -kveekerite, -usuindlejate ja teiste sektantlike ja ekstaatiliste naisterahvasvate ajalugu ja kirjeldus” (Gynaecium Haeretico Fanaticum, Oder Historie und Beschreibung Der Falschen Prophetinnen/ Quäkerinnen/ Schwärmerinnen/ und andern sectirischen und begeisterten Weibes=Personen. Frankfurt–Leipzig, 1704). 1998. aastal ilmus Elisabeth Gössmanni toimetamisel sarja „Archiv für philosophie- und theologiegeschichtliche Frauenforschung” („Filosoofia- ja teoloogiaajaloolise naisuurimuse arhiiv”) 7. köitena selle teose faksiimileväljaanne ja „Üleüldine õpetlasleksikon: selles nii mees- kui ka naissoost kõigist seistest õpetlased, kes maailma algusest saadik kuni praeguse ajani elanud, ja kes on end õpetatud maailmale tutvustanud, nende sünni, elu kummaliste lugude, suremise ja kirjutiste järgi kõige usaldusväärsemate kirjalike allikate põhjal tähestikulises järjekorras kirjutatud” (Allgemeines Gelehrten-Lexicon: darinne die Gelehrten aller Stände sowohl männals weiblichen Geschlechts, welche vom Anfange der Welt bis auf ietzige Zeit gelebt, und sich der gelehrten Welt bekannt gemacht, nach ihrer Geburt, Leben merckwürdige Geschichten, Absterbe und Schriften aus dem glaubwürdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung geschrieben. Leipzig: Gleditschen, 1750–1751; 4 köidet).

Dorchmanniga Stockholmi, et kuulutada Iisraeli rahva vabastamist: Jumalast väljavalitud isik selleks olevat kuningas Karl XI ja tema ise (Frölich) olevat see, kes paganluse välja juurib, Jeruusalemma üles ehitab ning juudid ristiusku pöörab. Kord õnnestunud Frölichil kohtuda koguni kuninga enesega, kellega ta teatanud, et seadku end valmis peatseks reisiks Jeruusalemma. Sellele vastanud kuningas, et kui asi on nii, siis ärgu peetagu teda kauem kinni. Frölich nõutud konsistooriumi ette aru andma. Sinna ilmunud ta valgesse ja rohelistesse riietatuna ning andnud nii segaseid vastuseid, et konsistoorium lasknud ta panna orbudekodusse (kuhu tollal paigutati ka hullumeelsed). Kui Frölich aga pärast sealt vabanemist oma õpetuste levitamist jätkanud, saadetud ta 1685. aastal riigist välja ja toimetatud Saksamaale. Ka Eislebenis ja Hamburgis olevat teda tabanud sama saatus. 1686. aastal olevat naine sattunud Amsterdamis. Seal riputanud ta välja sildi, mis kuulutanud: Siin elab tuhandeaastase rahuriigi kuulutaja, kel nimeks Eva Margaretha Frölich. Amsterdamis õnnestunud tal võita üllatavalt paljude inimeste poolehoid. 1692. aastal reisis ta Stockholmi tagasi, sest sel aastal pidi ta ennustus täide minema,¹⁰ kuid seal pandi isehakanud prohvet hoopis vangi, kus ta Gadebuschi teada ka suri (Gadebusch 1777, I: 371–374).

Kuid teisalt on kõrgendatud tähelepanu põhjus võrreldes teiste naisautoritega ka selles, et E. M. Frölichilt on esimese balti naisena teada rohkem kirjutiisi kui paar luuletust või mõni üksik vaimulik traktaadike.¹¹ Ainuüksi Gadebusch viitab üheksale erinevale teosele (Gadebusch 1777, I: 374–375), kuid California Ülikooli (Los Angeles) Charles E. Youngi teadusraamatukogu bibliograafid toovad ära tervelt 21 teost,¹² kõik avaldatud Amsterdamis (nii saksa kui ka hollandi keeles). Mõnigi kord on Frölich kasutanud luulevormi (mitmetes pealkirjades ilmub teksti tähistusena *Lied resp. Lider* 'laul/laulud'), kuid kuna Frölichi tekste Eesti ja Läti kogudes minu andmetel ei leidu, siis ei oska ma nende kohta midagi lähemat öelda, kui et pealkirjade põhjal paistab laulutegevise motivatsiooniks olevat enamasti võitlus luteri vaimulikega. Esimese pahameelepahvaku teenis ära „jumalavallatu” Stockholmi konsistoorium.¹³

¹⁰ Teised allikad väidavad, et ennustus pidi täide minema aastal 1698 (tegelikult oli Karl XI selleks ajaks juba aasta surnud). Vt Stålberg, Berg 1864–1866: 143. – <http://runeberg.org/sqvinnor/0169.html> (18. VIII 2008). Ära on toodud ka Eva Margaretha Frölichi vanemate nimed: Christoffer Frölich ja Elisabeth von Blessen. Nii et vähemasti ema poolt paistab E. M. Frölich olevat olnud aadlisoost.

¹¹ 1677. aastast on teada veel ühe naise tekst: Gadebuschi teatel ilmus sel aastal Riias vabaproua Katharina von Guldensternilt kvartformaadis „Vaimulik mähis ja hingravim, kasulik tarvitada igasuguste vaimul. haiguste korral” („Geistliche[r] Umschlag und Seelenarzeney, in allen und jeden geistl. Krankheit nützlich zu gebrauchen”; vt Gadebusch 1777, I: 466). Recke ja Napiersky kirjarahva leksikon annab veidi isikuloolist tausta ja täpsema pealkirja koos ilmumisandmetega: „Vaimulik ravi-plaaster ja hingravim kõiksugu vaimulike haiguste puhul. Jumala Sõnast kokku kantud ja sageli õigustatuks osutunud, nüüdsest igäihele õndsaks kasutamiseks teada antud etc” (Geistliches Heil-Pflaster und Seelen-Arztney in allerley geistlichen Kranckheiten. Aus Gottes Wort zusammengetragen, und oft bewähret erfunden: anjetzo männighen zum seeligen Gebrauch mitgetheilet etc. Riga: Johann Georg Wilcken, 1677; vt Recke, Napiersky 1827–1832, II: 154). Veel viidatakse ühele tekstile, mida Katharina Gyllenstjernale on omistatud: „Särav Täht, nähtud Vaimulise taevalaotuse peal Riias” (Entgyllende Stiern sed uppå Andelige firmamentet uthi Riga. Riga: Johann Georg Wilcken, 1690).

¹² Vt Scandinavian Culture Series Microform Collection nime Frölich all: <http://unitproj.library.ucla.edu/jrnl/scandinavian/index.cfm?SearchString=fr%C3%B6lich> (16. VIII 2008).

¹³ Vt nt „Järgnevad laulud tehtud jumalavallatutest konsistoriaalpreestritest Stockhol-

Põhjasõda ehk muusad vakatavad

Põhjasõja algusajal, 1701. aastal võtab sõprade Johannes Petschi ja Anna Bolmeringi pulmade puhul vaagida armastust sõja ajal „solidaarne paar” M. R. D. (ladinakeelse luuletusega) ja P. C. (saksa keeles; GBKA 4507: LNB RGRN, R W3s/ 276: 64). Arvestades eespool käsitletud Gertrud Paffrathi osaliselt ladinakeelsete luuletusega ei saa ladinakeelse luuletuse naisautorlust küll päriselt välistada, kuid kuna naistel üldiselt ligipääs ladina keele õppimisele puudus, siis tundub tõenäolisem, et naine võis olla saksakeelse luuletuse autoriks. Kogu vaadeldud perioodist (XVII sajandi keskpaigast XVIII sajandi lõpuni) on säilinud vaid üks läbinisti ladinakeelne tekst balti naise sulest: Tallinna gümnaasiumi poeesiaprofessori ja hilisema rektori Christian Eberhard Moriani tütre Anna Sidonia (1689–?) panegüüriline kõne Karl XII nimepäeva puhul, peetud Stockholmi kuningalossis 1715.¹⁴ See erand on seega selgitatav isa ameti ja huvidega, kes oli ilmselt kursis ka XVII sajandi „õpetatud naiste” traditsiooniga. Lisaks Paffrathile leidis näiteid selliste naiste kohta lähiumbrusest veelgi: Rootsi kirjandusmaailmas (kuid ka rahvusvahelisel tasandil) tegi juba Anna Sidonia sündimise aegu ilma Sophia Elisabeth Brenner (1659–1730),¹⁵ saksa päritolu Rootsi esimene professionaalne naiskirjanik, kelle üks tekst on olemas ka Tallinna Ülikooli Akadeemilises raamatukogus, tösi küll, rootsi keeles (vt GBKAn 566: TLÜARb, XII-2905: 42). Õpetlaskalduvusega naiseks on nimetatud ka Riias sündinud ja lapsepõlves Tartus elanud Regina Gertrud Schwartzi (abielus König; eluaastad 1690 – pärast 1739), omal ajal imelapseks peetud võõrkeelte- ja komponeerimisoskusega silma paistnud daami, kelle teoste nimekirjast siiski ei selgu, et ta oleks kirjutanud ladina keeles (vt Webermann 1960: 57; Gottzmann, Hörner 2007; III: 1177–1178).

Üldiselt sundis sõda aga muusad vaikima või nagu Anna Sidonia Moriani juhtumist selgub – ekssiili. Võimalik, et sõjakeerises on nii mõnedki tekstid kaduma läinud. Igatahes järgmine naisautori tekst Eesti-Läti kogudes pärineb alles 1727. aastast. Halle pedagoogi August Hermann Francke (1663–1727) surma puhul avaldab 198 autori ja kollektiivi kõrval perekonnale kaastunnet ka „Kauge sõbratar, kes on hea meelega teie teenistuses” („Eine entfernte Freundin, welche Gern und Willig ihnen dienet”), kelle pöördumisest võib välja lugeda initsiaalid G. V. W. (või G. v. W. – GBKAn 11; TLÜARb, I-2325: 8). Paraku ei ole tema päritolu kohta midagi teada, nii et on võimalik, et autor on hoopis näiteks Saksamaalt või mõnelt teiselt tollal sakslastega asustatud alalt väljaspool Eesti-, Liivi- ja Kuramaad.

mis Kes mind jälitasid oma neetud pihi- raha pärast, mille armas kuningas veidi aega pärast seda, kui mind riigist välja oli saadetud, ära kaotas” (Diese nachfolgende Lider gemacht auff die gottlosen Consistor-Priester in Stockholm Die mich verfolgten um ihres verfluchten Beicht-geldes willen, welches der liebe König ihn kurtz nach der Zeit, daß ich auß dem Reich bin, abgeschafft hat. Amsterdam, 1686); „Selle laulu tegin ma luteri pastori” (Ik heb dit Lied gemaekt op den Luyterse Predikant. Amsterdam, 1687).

¹⁴ Anna Sidonia Moriani kohta vt Genos 10 (1939). – http://www.genealogia.fi/genos/10/10_33.htm (13. VIII 2008) Stockholmis peetud kõne: „Püha kiidukõne rootslaste, gootide ja vendide jne. jne. kuninga Karl XII nimepäevaks, peetud kuninglikus palees, mis asub Stockholmis, 28. jaanuarikuu päeval aastal 1715 Anna Sidonia Moriani poolt...” (Oratio panegyrica, nominalibus Caroli duodecimi, svecorum, gothorum, vandalorumq; regis, etc. etc. etc. sacra, in regio, quod Holmiæ est, palatio, die XXVIII. januarii, anno MDCCXV. habita ab Anna Sidonia Morian... Stockholm: Werner, 1715.)

¹⁵ Sophia Elisabeth Brenneri isiku ja eelkõige tema kui ladina keeles kirjutanud naise kohta vt Stevenson 2007: 357 jj.

Selliseid naiste kirjutatud luuletusi, mille autor ei olnud siitkandist, leidub siinsetes kogudes teisigi, esimene juba aastast 1640: A. H., „hea sõbratar” Leipzigit, uurib Tallinnas abielluvalt Holsteini õuematemaatikult Adam Oleariuselt, kas tal tõesti ei õnnestunud leida endale elukaaslast kodule lähemalt (GBKA 4055: LNB RGRN, R Bs/ 694: 14). Tervelt neli teksti ajavahemikust 1679 kuni umbes aastani 1713 on kirjutanud Gertraut Möller (snd Eifler) Preisimaalt Königsbergist.¹⁶

Rahuingli tagasitulek. Ülistus, lein ja pulmakellad

*Seh! grausam blasser Todt, du fürchterlich Gerippe
Du schwarz umhülltes Nichts, wie graset deine Hippe!
Du nimst uns unser Herz, du raubst das halbe Leben
Kanst du wohl jemals uns ein anders wieder geben?
Geh! eil zu deiner Gruft; Tyrann komm nie zurücke
Schon Eltern, Kind, und Freund, forthin mit deinem Blicke.
Du bist zu unverschämt, du komst zu ofte wieder
Kaum wächst ein Bäumlein auf, und zeigtet seine Blüthe
Und wenn es denn sich zeigt, nach der erwünschten Gütthe
So kömst du Schadenfroh! und reißt es wieder nieder.¹⁷*

Kõik emapoolsed onu- ja täditütred

Järgmise balti nais autori tegevuse kohta võib leida viiteid alles aastast 1737. Recke ja Napiersky leksikoni andmeil (1827–1832, I: 618) kirjutab sel ajal juhuluuletusi Katharina Fromm, kuid neid tekste ei ole säilinud. Esimene säilinud tekst Katharina Frommilt resp. Catharina Frommilt kui arvatavasti esimeselt siinselt naisautorilt Põhjasõja-järgsest ajast pärineb aastast 1753. Jätkates juba Judith von Alkensi algatatud panegüürikatraditsiooni, kus luuletuse adressaadiks oli naine, on ülistusobjektiks seekord Venemaa tsaarina Jelizaveta Petrovna, kelle troonimisaastapäeva puhul on Catharina Fromm lasknud trükkida kaks luuletust. Esimene neist, „Tule, rahuingel” („Komm, Friedens= Engel”), koosneb kolmeteistkümnest oktetist, mille esimese poole moodustav katraän on kirjutatud „heroilistes aleksandriinides” (F 4.120), teine aga jutustavas stroofis, mida XVIII sajandil kasutati eelkõige ajaloolistes lauludes (F 4.70). Sellele järgneb daktüülistes üksteistsilbikutes kirjutatud 18-realine paarisriimiline „Sonnet”: „Sära Päike! paista selle peo peale” („Auf Sonne! Bescheine, beglänze das Fest”; GBKA 2723: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 1276: 5–6; dubl. 2739).

Hiljem, 1780. aastal jätkab seda traditsiooni veel Benigna von der Osten genannt Sacken, kes oma Berliinis välja antud 4-stroofilise jambilistest oktetidest (F 8.7) koosnevas „Kaunistatult värskete pärgadega” („Geschmückt mit frischen Kränzen”) õnnitleb pulma-aastapäeva puhul Kuramaa hertsoginnat Dorothead (1761–1821; GBKAu 264: TÜR KHO, R Est. B-245 II: 80; dubl.

¹⁶ GBKA 946, GBKAn 88, GBKAu 584, GBKAn 157.

¹⁷ Näe! Jöhker kalbe surm, sa kohutav luukere / Sa musta mähkunud eimiski, kuis krõmpsutab su kronu! / Sa võtad meilt me südame, sa röövid pool elu / Kas suudad sa iialgi meile teise vastu anda? / Mine! Kiirusta oma hauda; tüürann, ära tule kunagi tagasi / Hoia vanematest, lastest ja sõpradest oma pilk edaspidi eemal. / Sa oled liiga häbematu, sa tuled liiga tihti tagasi / Vaevalt kasvab puuke üles ja näitab oma õisi / Ja kui siis ilmneb, et soovitud headuses / Siis tuled sina kahjurõõmsalt! ja kisud kõik maha.

GBKA 519). Sünnipäeva puhul soovib Dorotheale õnne Sophie Luise von Kleist (1760–1837;¹⁸ GBKAu 270, *s.a.*: TÜR KHO, R Est. B-245 II: 86). Dateeringult hiliseim, kuid väidetavasti juba varem kirjutatud luuletus (vt Recke, Napiersky 1827–1832, I: 217), mille adressaadiks oli Dorothea, pärineb aastast 1789. See ilmus ajalehe Mitauische Zeitung 61. numbris postuumselt, autoriks proua [Dorothea] Bolner (snd Simonis), kes olnud Recke ja Napiersky leksikoni sõnul äärmiselt õpetatud naine, osanud ladina keelt, lugenud poliitikaalast kirjandust ja olnud õigusasjades abiks kõigepealt oma abikaasale ja seejärel pojale, Miitavi õuekohtu advokaadile Karl Johann Bolnerile. Kirjutanud veel vanuigi „tõeliselt mehelikus stiilis” kirju, ei olevat see 90-aastaseks elanud naine siiski avaldanud teadaolevalt ühtegi artiklit.

„Kõrgest seisusest liivimaalanna” pühendab luuletuse Vene troonipärija Pauli mõrsjale Württembergi printsessile Sophia Dorotheale (hilisem Maria Fjodorovna, 1759–1828) tema 1776. aasta Riia ringkäigu puhul (F 4.74), milles tehakse reveranss ka Katariina II-le (vt Hupel 1781–1791, III: 175–176). Huvitaval kombel ei paista siinsetes kogudes olevat säilinud ühtegi luuletust, mille mõni baltisaksa naisautor oleks pühendanud otseselt ja ainult Katariina II-le.

1750. aastatest on säilinud veel kaks luuletust. 1754 on õed Eleonore Elisabeth Dorothea (1729–1775) ja Anna (1732–?) von Münnich,¹⁹ parun Christian Wilhelm von Münnichi tütrede Tartumaalt Luunjast (sks Lunia) Peterburis avaldanud luuletuse „Õeliku armastuse mälestusmärk” („Denkmal Schwesterlicher Liebe”) oma seelses aadellikus kadetikorpusel teeninud venna Johann Gottlieb Anton von Münnichi (1738–1753) varajase surma puhul (GBKAu 310: TÜR KHO, R III V 296: 13; dubl. GBKA 99 ja 3303; F 8.35). Tegemist on tekstiga, millele omistasid eksemplaarset tähtsust juba kaasaegsed, mis nähtub sellest, et seda kajastas juba Gadebusch (1777, II: 281–282).

1759 avaldavad Tallinnas parunipreili Anna Christina von Delwigi varase surma puhul vanematele kaastunnet kõik emapoolsed onu- ja täditütred. See on aleksandriinides kirjutatud, Niguliste surmatantsu allusioonidega dialoog onu- ja täditütarde ning Surma vahel, mis pädib leppimises jumaliku ettemääratusega (GBKAu 488: EAAr, A II 220c: 229).

1760. aastatest on säilinud kolm teksti. Aastast 1763 pärineb Berliinis ilmunud õuenõunikuproua Catharina Elisabeth Gause (snd Marggraf) järelehüüe Kuramaal Saigales (sks Sallgaln) surnud õele Anna Henrietta Marggrafi (GBKA 2169: LAB, P 5, R 35128: 2).

1764. aastal on Agatha Louise de la Myle Soomest läkitanud nimepäevaõnnitlused Kuramaa hertsogile Ernst Johann Bironile (1690–1772; GBKA 2273: LVVA; f. 554, apr. 1, l. 2961: 16–17; F 10.8). Kapten Carl Johan de la Myle abikaasa Agata Louisa (snd Brunnengräber, 1724 Kuramaal – srn 1787 Maanpääs Turu lähistel) oli Kuramaa praosti And. Joh. Brunnengräberi tütar, kes olnud kirjavahetuses kuulsa saksa valgustuskirjaniku Christian Fürchtgott Gellertiga ja kirjutanud luuletusi ka läti keeles (vt Stålberg, Berg 1864–1866: 67).

1769 avaldab „alandlik teenijanna W. S.” perekondade Damischi ja Thyrinki järeltulijate abiellumise puhul veendumust: „On tõestatud, et abielu

¹⁸ Kypke 1885: 84.

¹⁹ Eluloandmeid vt LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 3856: 1, vt ka Recke, Napiersky 1827–1832, III: 289 ja Gottzmann, Hörner 2007, II: 935.

pole ike" („Die Ehe, kein Joch, bewiesen" – GBKA 86: LAB, Brotze Misc. 4, R 5005: 20; dubl. GBKA 3793; F 8.21).

1770. aastatest on säilinud kaks luuletust, mille allkirjastajate seas on naised. 1770 haarab sule perekondade von Vegesacki ja Barberi ühinemise puhul keegi „lähedane sõbratar", kes pajatab Amori kättemaksust („Amors Rache", GBKA 62: LAB Brotze Misc. 3, R 5004: 94; F 4.23).

1776 on Friedrich Wilhelm Stauwe ja Anna Concordia Mederi pulmade puhul lasknud Riias luuletuse (LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 5478: 66–67; F 4.49) trükkida terve hulk „nõbusid ja sõtsesid": Balthasar Bergmann, Anna Margaretha Bergmann (snd Berg), Ambrosius Bergmann, Gerdrutha Elisabeth Bergmann (snd Müthel), Sophia Catharina Pohrt (snd Bergmann), David Pohrt; Dorothea Margaretha Poelchau (snd Bergmann), Johann Daniel Poelchau, Anna Hedwig Berckholz (snd Bergmann), Arend Berckholz, Sabina Christina Baernhoff (snd Bergmann), George Baernhoff, Gustav Bergmann, Beatha Elisabeth Bergmann (snd Meder), Liborius Bergmann.

Osaliselt sama seltskond astub üles ka 1786. aastal (GBKA 4107: LNB RGRN, R Bs/ 1100; F 6.22), kuid seekord on luuletus kirjastatud Ruhjas (lt Rujiena, sks Rujen). Nii suure hulga inimeste puhul, kelle seast teada mitmeid tuntud kirjamehi, on võimaliku autori otsimine üsna keeruline tegevus, veel küsitavam on, kas selleks võis(id) olla naine (naised).

Ilmselt kirjutasi naised luuletusi rohkemgi, kuid enamik sellest jäi tõenäoliselt käsikirja, nende säilitamist on peetud kas ebaoluliseks või on need luuletused lihtsalt aja jooksul kaotsi läinud (vt viidet Agnes von Medemile allpool).

II. Tähesadu

Kuid siis toimub suuremat sorti murrang. Pärast aastakümneid, kui kümnen-di kohta on säilinud 2–3 naiste luuletust, võib avaldatud tekstide hulga kasvu nimetada lausa plahvatuslikuks: 1782. aastast alates kuni sajandi lõpuni ei leidu ühtki aastat, kust ei oleks säilinud mõnd juhuluuletust, mille allkirjastamise viis sugereerib nais(t)e autorlust *resp.* kaasautorlust. S.t tekst on allkirjastatud kas naise nimega või on allkirjastamisel kasutatud sõnu või grammatilisi konstruktsioone, mis viitavad naissoole, nt *Freundin* (sõbratar), *Dienerin* (teenijanna), *Tochter* (tütar), *Nichte* (venna- või õetütar) vms. Veel enam, alates aastast 1784 on neid säilinud järjepidevalt rohkem kui üks, 1791–1797 koguni kahekohaline arv, jäädes 13 (1791) ja 20 (1795) teksti vahele. Seejärel hakkab selliseid tekste jälle vähemaks jääma. Juhuluule mood on ületanud oma haripunkti, nii on see ka üldisemalt, mitte ainult naiste tekstide osas.²⁰

Ajavahemikust 1780–1800 on teada 158 sellist teksti, mille allkirjastajaks on kohalikud naised, lisaks veel 10 teksti, mis on kindlalt dateerimata, kuid jäävad ilmselt sellesse ajavahemikku. Kuid tekstide arvu loetlemisel ja naisautorite tuvastamisel on oma „agad".

²⁰ Juhuluuletusi kirjutati siiski veel üsna pikalt, neid võib kohata kuni 1830. aastateni. Viimased vähesed, juba selgelt retrohõngulised tekstid ilmuvad siis, kui mõned nooruses juhuluuletuste saatel abiellunud paarid on jõudnud kuldpulmadeni.

Esiteks, suur hulk tollaseid juhuluuletusi ei markeeri autori sugu mitte mingil moel. Sageli on luuletusele sõbralikus üksmeeles alla kirjutatud lihtsalt „lapsed” või „perekond” vms, terve rea tekstide puhul puudub otsene viide võimalikule autorile *resp.* autorite ringile üldse.

Teiseks on tekst tihti allkirjastatud vaid initsiaalidega või initsiaalide/nime kombinatsiooniga, mille taga oleva isiku ja tema soo kindlakstegemine võib osutuda keeruliseks, vahel ka võimatuks. Alati ei ole kõigi isikute kohta säilinud isikuloolisi andmeid. Mõnikord võib nende seostamine konkreetsete initsiaalide või nimekujuga olla ka üsna keeruline, sest mitmel isikul võivad olla sarnased initsiaalid või sama nimi (nt ülalmainitud Benigna von der Osten genannt Sackeni nimelisi naisi, kes võisid 1780. aastal luuletusi kirjutada, on mitu²¹), ehkki mõnikord võib olla abi ümbritsevate tekstide kontekstist. Need on kohad, kust seni leitud kirjutavatele naistele võib tulla veel lisa.

Kolmandaks – alati ei pruukinud teksti allkirjastajad olla ühtlasi selle loojad (suuremast seltskonnast kirjutas keegi teksti valmis, teised ainult kirjutasid alla või telliti töö lausa väljaõppinud sulesepalt), naise nime all trükitud teksti taga võis olla hoopiski mees.

Üks selline mees on ka teada: Lugaži (sks Luhde) pastorile Johann Daniel Horebile (1762–1811; vt Recke, Napiersky 1827–1832, II: 342–343) omistatakse nelja teksti, mis on trükitud naiste nimede all või viitavad naistele, neist kolm on seotud Riia Schneiderite perekonnaga. Ühel juhul ei ole perekond teada. 1797. aastal kirjutab Horeb Gertruda Elisabeth, Carolina Theresia, Henrietta Helena, Juliana Louisa ja Anna Elisabeth Brandti nimel järelehüüde nende vanaisale Hermann Gottfried Schneiderile (GBKA 3580: LVVA; f. 4011, apr. 1, l 5106: 38–39; dubl. 3581), 1798. aastal õnnitleb Margareta omastega Horebi teksti vahendusel oma abikaasat (GBKA 350: LAB, D 1/8–2, R 35146: 37) ja tädi Schröder soovib õnne *demoiselle* Anna Catharina Schneiderile härra Johann George Magnusega abiellu astumise puhul (GBKA 1809: LAB, P 1/1, R 35090: 15; dubl. 1812). Horebilt pärineb ka õdede-vendade õnnesoov sama sündmuse puhul (GBKA 1808: LAB, P 1/1, R 35090: 14; dubl. 1811).

Teksti allkirjastajad võisid ka „sugu vahetada”: kui 1784. aastal on *made-moiselle* Helena Gruneri ja staabikirurgi ja õuenõuniku Herrmann Burrmani pulmadele pühendatud luuletuse (GBKA 2553: LVVA, f. 4011. apr. 1, l. 723: 1–2) tekstile alla kirjutatud „kaks sõbrannat”, siis 1786. aastal, kui Anna Margaretha Krögerit õnnitletakse täpselt sama tekstiga abiellumise puhul Gottlieb Bulmerincqiga, on õnnitlejateks „kaks sõpra” (GBKA 1851: LAB, P 1/1, R 35096: 6; dubl. 2546).

Riia „meteoriidikraater”

1780.–1790. aastate „tekstiplahvatus” koondub üsna selgelt Riia ümber: siin on kirjastatud 50 teksti, mille allkirjastajaks on naised, kuid kui juurde arvata veel tekstid, millel puudub ilmumis- ja kirjastamiskoht, kuid teada on sündmuskoht, siis on seis veel selgem: kokku on Riiaga üsna kindlalt seotud vähemasti 105 teksti. Võrdluseks, Riiaga seotud juhuluuletuste üldarv sel ajal oli vähemalt (ilma dublettideta) 920: sealjuures ajavahemikus 1780–1788 oli

²¹ Esiteks 8. mail 1815 68 aasta vanuses surnud kõrgestisündinud preili Benigna von Sacken (LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 4129: 82), teiseks 22. detsembril 1821 85 aasta vanuses surnud Benigna Sibylla von der Osten, genannt Sacken (LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 4129: 96) ja kolmandaks 16. jaanuaril 1849 89 aasta vanuses surnud preili Charlotte Benigna von der Osten-Sacken (LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 4129: 96).

see arv 117 ja 1789–1800 – 786. 17 teksti on kindla dateeringuta, kuid kirjutatud pärast 1788. aastat. 1750.–1780. aastaist seostub Riiaga, mis oli juba ka varem kõige produktiivsem juhuluule keskus, vähemalt 134 teksti (*vs* Tallinn 97, Miitavi 39).

Samas on 1780.–1790. aastatel Miitaviga selgelt seotud vaid 7, Tartu ja Tallinnaga 2 naisautoriga seostatavat teksti, Narvaga 1. Viimati mainitud kolme kohaga naiste säilinud juhuluuletuste topograafia Eestis sel perioodil piirubki. Hoopis rohkem on naisluuletajaid väiksemates Läti kohtades: Annenhof (lt kas Anna Valka või Annieniemi Tukumsi regioonist), Bauenhof (lt Bauņi), Essern (lt Ezere), Koltzen (lt Biriņi), Ruhja, Smilten (lt Smiltene), Stockmannshof (lt Pļaviņas), Susten (lt Susta), Wolmarshof (lt Valmierīši). Veidi segane on olukord ühe luuletuse puhul: saksakeelse nimega Weißenstein on olemas nii Eestis (Paide) kui ka Lätis (Veismani). Arvestades, et luuletuse allkirjastajaks on baroness Weißmann von Weißenstein, kaldun sündmuskohaks pidama siiski viimast (GBKA 2703: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 1170: 5).

Just sellest ajast on Tallinna tekstide osas suuri tühikuid (ajavahemikust 1781–1800 on teada ainult 11 juhuluuletust, ehkki 1780. aastast on säilinud kõige rohkem Tallinna juhuluuletusi kogu XVIII sajandi jooksul (13). See viitab asjaolule, et kui Tallinnas toimus sel ajal mingisugune elavnemine juhuluuletuste kirjutamise vallas, ei ole see piisavalt dokumenteeritud. Ühe siinse naise juhuluuletus, Amalia Barothi (snd Clayhils) õnnesoov oma sõbranna Friderica Moieri abiellu astumise puhul Nicolaus Heinrich Frantziga (GBKAN 223: TLÜARb, V-1499: 1), on paraku kindla dateeringuta, eeldatavasti on see ilmunud enne aastat 1795. Teise Tallinna naise Johanne Luise Königki juhuluuletuse adressaat on asunud sootuks kaugel – Ülem-Sileesias (vt GBKAu 374: EAAr, A II 219: 41; F 6.23). Kauguse poolest konkureerib sellega ehk (ilmselt riialanna) Minna Nestori dateerimata õnnesoov öde Katharinale pulmade puhul Moskvast (LAB, P 1/1, R 35105). Narvaga seotud luuletus pärineb aastast 1795: Jacobina Elisabeth Knoop (snd Fawass) õnnitleb selles rae-härra Hermann Christoph Knoopi ja tema abikaasat Charlottat (snd Törne) 25. pulma-aastapäeva puhul (GBKA 3154: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 3049: 9).

Miitavi puhul võib küsida, kas mõni naine ei võinud olla mõne sel ajavahemikul ilmunud anonüümse luuletuse taga (neid on veerandsada), sest isenesest on sellel perioodil seal kirjastatud tervelt 80 juhuluuletust, sündmuskoha kaudu lisandub veel 17 teksti (pluss veel kolmteist teksti, mis võivad jääda sellesse aega).

Arvudest kokkuvõtvalt: dublette maha arvestades sain eeldatavaks tekstide arvuks ajavahemikus 1750–1800 Eesti ja Läti kogudes 2042 teksti. Siin säilitatavaid välismaal kirjastatud tekste kõrvale jättes taandus see arv 1657-le. Neist 314 olid välja antud aastatel 1750–1779, 1258 aga 1780–1800, 85 teksti oli kindla dateeringuta. Neist 1258 dateeritud tekstist ajavahemikust 1780–1800 olid 903 seotud Riiaga, 21 Tallinnaga ja 80 Miitaviga. Dateerimata tekstidest seostus Riiaga 17, Tallinnaga 3 ja Miitaviga 13, ülejäänud dateerimata tekstid seostusid kas väiksemate kohtadega või ei olnud koht teada. Võttes aluseks ainult dateeritud tekstid ajavahemikust 1780–1800, saame naiste tekstide (158) osakaaluks tollases juhuluuleproduktioonis kõige tagasihoidlikumate hinnangute järgi vähemalt 12–13%.²²

²² Järgmise sajandi vahetuse (1890–1918) olukorrani, kui naised moodustasid üle kolmandiku kirjandusteoste autoritest ja kirjutasid pooled proosateosed (vt Lukas 2006: 193), oli seega veel pikk tee.

Plahvatuse tagamaad. Kolleksionäärid, kirjastajad ja majanduslik õitseng

Otsides selgitusi juhuluuletuste palangule XVIII sajandi lõpukümnendite Riias, tuleb kõigepealt tähelepanu pöörata sellele, et ehk väärtustati neid seal rohkem ja koguti hoolsamalt kui mujal juba nende trükkimise ajal, samuti vahetult pärast seda. Hulk tekste pärineb näiteks Johann Christoph Brotze (1742–1823) kogust (naiste luuletusi sellest ajast küll vaid kaks, varasemast lisaks veel kolm). Säilitajateks olid ka (enamasti adressaatide) perekonnad.

Päris kindlasti oli oma roll trükikodade olemasolul ja nende aktiivsusel juhuluuletuste kirjastamisel. Kuni aastani 1777, mil juhuluule kirjastamisturule sisenes Georg Friedrich Keil, tegeles Riias nende trükkimisega vaid Frölichi trükikoda. 1789. aastal, mil juhuluuletuste hulk teeb ennenägematu hüppe, sekkus sellesse konkurentsi jõuliselt Julius Conrad Daniel Müller, saavutades kiirelt juhtpositsiooni. Müller oli Frölichi trükikoja juhtimise üle võtnud juba aastal 1786, kuid esialgu tegutses see veel Frölichi järglaste nime all. 1789. aastal muutus ka trükikoja nimi. Kuigi Keili juures ilmub nimetamisväärsel hulgal luuletusi kogu vaadeldud perioodi lõpuni, on J. C. D. Mülleri domineerimine ülivõimas. Ka trükkal Müller ise kirjutas juhuluulet, samuti tema tütar (GBKA 1881: LAB, P 1/1, R 35096: 37; dubl. 4043).

Tartu trükkali ja kirjastaja Michael Gerhard Grenziuse abikaasa on 1800. aastal tervitanud oma meest reisilt koju saabumise puhul (GBKA 2889: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 1832: 18; F 5.14). Teine Tartuga seotud luuletus pärineb aastast 1795. Anonüümseks jäänud abielupaar õnnitleb selles Tartus näitunud Miitavi kohtusekretäri Gustav Harderit (vt GBKA 2968: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 2067: 50).

Balti naised võis kirjutama julgustada ka nende esimeste luulekogude avaldamine: 1780 ilmus Leipzgis anonüümsest raamatuna „Suursuguse Kuramaa daami vaimulikke laule” („Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame”) ja 1781 Riias Pöltsamaa pastori August Wilhelm Hupeli ajakirjas Nordische Miscellaneen, samuti anonüümsest, „Ühe kõrgemast seisusest liivimaalanna mitmesuguseid luuletusi ja laule” („Vermischte Gedichte und Lieder einer Liefländerin von [!] Stande”; vt Hupel 1781–1791, III: 174–198). Eri-nevalt liivimaalannast on Kuramaa daami nimi siiski teada: Charlotte Elisabeth Constantia von der Recke (snd von Medem, 1754–1833), laiemalt tuntud Elisa von der Recke nime all.²³

Oma luuletava naisstaarita ei jäänud ka Eestimaa – Sophie Albrechtilt ilmub tema abikaasa Johann Friedrich Ernst Albrechti välja antud „Eestimaa poetilises antoloogias” („Ehstländische poetische Blumenlese”, Rakvere, Tallinn, Leipzig, 1779–1780) mitmeid luuletusi, kuid erinevalt Kura- ja Liivimaa daamidest ei olnud tegemist kohaliku kirjanaisega.

Nagu ülalviidatud „liivimaalanna” luuletusest selgelt nähtub, olid tema kirjutamise juured osaliselt siinses varasemas juhuluuletraditsioonis. Oma luuletustega avalikkuse ette astudes (millest enamik siiski ei ole juhuluuletused) andis ta sellele traditsioonile ilmselt omakorda hoogu juurde. Sama kehtib ka Elisa von der Recke kohta: tema mälestustest (vt Recke 1921: 82–83)

²³ Lätimaalt Leedu piiri lähistelt Skaistkalnest (sks Schönberg) pärit aadlidaam, Kuramaa viimase hertsoginna Dorothea poolode, kaasaegete seas tuntud kui itaalia seikleja Giuseppe Balsamo *alias* krahv Cagliostro paljastaja ja järelpõlvede hulgas arvatavalt esimene balti naise kirjutatud autobiograafia autorina tuntust kogunud luuletaja, publitsist ja näitekirjanik oli baltisaksa esimene professionaalne naiskirjanik (vt Aabrams).

ilmneb, et sulge haarama innustasid teda kasuema Agnes von Medemi (snd von der Recke; von Brücken), kes olnud oma värssidega Kuramaal kuulus (mulle ei ole teada ühtegi tema teksti), ja sõbratari Elisabeth von Medemi eeskujud.

XVIII sajandi lõpus paranenud elatustaseme ja liberaliseerunud poliitiliste olude (asehalduskord) juures jagus luuletamisoskuse omandamiseks ja luuletuste trükkimiseks vajalikke ressursse üha rohkemate meeste kõrval ka naiste jaoks. Sotsiaalse konkurentsi suurenemisel ühiskonna ülakihtides omandas aga ilmselt suurema tähtsuse ka enesenäitamine, representatiivsus, mille vajadustega oli suurepäraselt kooskõlas panegüürikatraditsioonist sündinud juhuluule. Luuletav naine võis olla prestiižinäitaja, märk, et kuulutakse varakate „klubisse”.

Kodanlaseproud ja aadlipreilid

Enamik naisi, kes sel ajal juhuluulet kirjutavad, kuuluvad linnakodanluse kõrgkihti või aadliseisusse. Esimestena jõudsid luulekogu avaldamiseni aadlidaamid, kuid XVIII sajandi lõpukümnenditel kasvas jõuliselt just kodanluse või literaadiseisusse kuulunud naiste roll juhuluule produtseerijatena, võttes aadlilt juhtpositsiooni. Riia kirjutavate naiste ring piirdus teadaolevalt 80 perekonnaga (tosinal juhul ei olnud perekond määratletav), kes omavahel tihedalt suhtlesid. Usinamad sulleliigutajad on olnud seotud Nestori (9 teksti), Sengbuschi (5), Trey (5) ja Grave (5) perekondadega. Kõige viljakam naisjuhuluuletaja oli Margaretha Agnesa Nestor (snd Galander), kes oli abielus Riia veiniäri tegeleva suurkaupmehe Georg Konrad Nestoriga, kelle heast elujärgest annab tunnistust ka Johann Heinrich Baumanni (1753–1832) tuntud portree XIX sajandi algusest (vt Latvijas mākslas vēsture 2004: 177). Äri-mees oli ka Katharina Elisabeth Grave (snd Klatzo) isa Barthold Klatzo, kelle tütrele oli õnnestunud teha väga hea partii – tema äiaks oli Riia Suurgildi vanem Karl Ludwig Grave (seenior). Henriette Elisabeth Kade (snd Sengbusch) ja Catharina Wilhelmine Sengbuschi isa oli Riia linnapea. Friedericke Catharina Trey isa ja Helena Trey abikaasa oli Liivimaa kubermangusekretär. Juhuluuletusega on jäädvustunud ka tippvaimulikkonda kuuluva perekonna – Lenzide – naisliikmed: Liivimaa kindralsuperintendenti Christian David Lenzi õnnitlesid 1792. aastal 50. ametijuubeli puhul mh ka lapselapselapsed (Urenkelinnen; GBKA 4034; LNB RGRN, R B/ 1382; F 4.36).

Enam kui üks naise kirjutatud juhuluuletus on seotud veel järgmiste perekondadega: Bencken (*resp.* Bönke), Berens, Bergmann, Bredschneider, Brandt, Broecker, Bulmering, Dorndorff, Franck, Fromhold, Hast, Jäger (*resp.* Jaeger), Kirchhoff, Knieriem, Kröger (*resp.* Kroeger), Krüger (*resp.* Krueger), Kuhn, Mengden, Müller, Naumow, Neuenkirchen, Pander, Pauser, Poswon, Schneider ja Schröder.

Perekond ja nimi

Kuigi XVIII sajandi lõpu juhuluule võis lisada sära perekonnale, ei olnud see erinevalt varasemast panegüürikast žanr endale nime tegemiseks. Seda vaatamata tõsiasjale, et oma nime all kirjutamine oli juhuluule puhul suhteliselt levinud ka naiste hulgas, erinevalt näiteks tollastest baltisaksa ajakirjadest, kus oma perenime all ei avaldanud vaadeldud perioodil kaastöid mitte ükski balti naine (vt Kaur 2009). Unustada ei maksa ka, et esimene sinne naise

avaldatud luulekogu ilmus anonüümselt. Tõsi, luulekogudest rääkides tuleb vahet teha 1780. ja 1790. aastate vahel: kümme aastat pärast „Vaimulikke laule” ilmus veel üks Elisa von der Recke luuletusi sisaldanud luulekogu, taas välismaal, seekord Berliinis, nüüd juba nimeliselt – „Elisa ja Sophia luuletusi” („Elisens und Sophiens Gedichte”, 1790), mis sisaldas lisaks tema luuletustele ka teise kuramaalanna, varalahkunud Sophie Schwarzzi (snd Becker, 1754–1789) omi. Daamide perekonnanimed olid tiitellehel sulgudes.

Et juhuluule puhul piirdus auditoorium sel perioodil üldjuhul pereringi või tuttavatega, siis – ehkki see ring võis olla lai – on antud juhul õigem rääkida pigem poolprivaatsetes kui avalikus sfääris tegutsemisest. Juhuluulet kirjutades ei ületanud naised tollal neile sobilikuks peetava privaatsfääri piire, vaid, vastupidi, nende tegevus oli vaadeldav osana nende rollist peresideme looja ja hoidjana. Ka anonüümseks jäämisel oli privaatsfääris teine tähendus – see ei peegelda tingimata sotsiaalset survet varju või n-õ oma liistude juurde jääda. Lihtsalt ringis, kus kõik tundsid kõiki, ei pruukinud täpne autoriseerimine olla oluline. Muidugi võib küsida, kuivõrd seda survet oligi, sest näiteks Hupel oleks kõrgest seisusest liivimaalanna nime hea meelega avaldanud, kuid ei teinud seda ainult äärmiselt tagasihoidliku daami enda vastuseisu tõttu (vt Hupel 1781–1791, III: 174).

Samas viitab läbiv anonüümsus – paigutan siia alla ka üksnes eesnime või initsiaalide all esinemist – kohalike naiste kirjutiste puhul ajakirjades sellele, et mingi oma isiku mahavaikimisele suunav norm siiski kehtis. Tõsi küll, ka mehed kirutasid sageli anonüümselt, kuid nende nimesid võib ajakirjandusest siiski leida. Pealegi oli juhuluule puhul pearõhk adressaatidel, nende nimed ja tiitlid loetletakse üles kohati lausa piinliku täpsusega. Harva on juhuluuletusi kirjutatud naistest teada enam kui seda, kelle lapsed nad olid, kellega neil oli õnnestunud paari minna või kes olid nende endi järeltulijad. Aga tihtipeale ei leidu sedalaadigi infot. Kõigi nende juhuluule plahvatusaja naiste seas oli vaid üks, kellel oli õnnestunud saavutada suuremat avalikku tunnustust kaasaegsete seas, nii et tema surma puhul ilmus isegi pikem nekroloog ajalehes Rigaische Stadtblätter ja tema nimi väärilis koguni jäädvustamist omaaegses kirjarahva leksikonis (Recke, Napiersky 1827–1832, I: 552 ja IV: 609).

Ideaalnaine: Katharina Dorothea Fehre

Katharina Dorothea Fehre (vanem, snd Krohss, 14. XI 1766–7. XI 1829) ei pärvinud tähelepanu küll mitte oma 1795. aastast pärineva juhuluuletusega (GBKA 2331: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 6: 1–2; dubl. 4136; F 4.31), vaid 1816. aastal ilmunud „Liivimaa koka- ja majapidamisraamatuga” („Liefländisches Koch- und Wirtschafts=Buch für große und kleinere Haushaltungen”. Riga: Deubner und Treuy, 1816), mis osutus nii edukaks, et sellest anti välja mitmeid kordustrükke. 1824 tõlgiti see raamat pealkirja „Uus Kögi- ja Kokkaramat” all ka eesti keelde.

Liivimaa Läti osas Egris (sks Erlaa) sündinud Katharina Dorothea Fehre elukäigus oli mitmeid suuri õnnestumisi, kuid ka omajagu dramatismi ja traagikat. Katharina Dorothea isa oli mõisarentnik. Tema seitsmeteistkümnenda-aastane ema oli sünnitusel surnud, peagi suri ka kaksikvend. Üheteistkümnenda eluaastani kasvas tüdrukut vanaema, seejärel omandas ta kuni aastani

1781 haridust Zimmermanni pansionaadis Limbažis (sks Lemsal). Siis suri ka vanaema ja Katharina võttis enda hoole alla ema kaksikõde. Koos tädiga suundus ta 1784. aastal Riiga, kus juba samal aastal abiellus kaupmees David Friedrich Fehrega. Ta oli viie poja (kellest kaks surid lapseas ja kaks noorte meestena) ja kuue tütre (kellest kaks surid samuti lapsena) ema. 1803. aastal jäi ta leseks. 1804 oli ta koos vanema tütrega ühe sõbratari saatja välisreisil. Äraoleku ajal valiti Fehre vastasutatud Riia linna tütarlastekooli teiseks õpetajaks, millist ametit pidanud ta entusiasmi ja eduga 1822. aastani. Kõik tema lapsed abiellunud õnnelikult, kuid vanem tütar jäi varakult leseks ja ühtejärke surid ka kõik tütrelapsed. Fehre viieteistkümnest lapselapsest suri kaheksa. Tal endal tulnud viimastel eluaastatel taluda kehalisi vaevusi, kuid surm olnud kerge. Nekroloogi kirjutaja sõnul tundnud kaasaegsed teda ärksa vaimu, laialdaste teadmiste ja oskustega ning tõeliselt vaga, armastava ja ustava südamega inimesena. Teenekas pereema, õpetaja, kasvataja ja (kodumajandus)kirjanik – nii võetakse kokku ühe väärrika naise rollid XIX sajandi esimesel kolmandikul (Rigaische Stadtblätter 1829).

Emaluule paradoksid. Kellele ja mis puhkudel naised luuletasid?

*Es öfne Deinem Wunsch sich jeder Freude Quelle,
Die andre nicht betrübt – kein Gift der Unschuld ist.
Dies auszuspähn, sey stets Dein Auge helle,
So wie, was jede Müh und jede Last versüßt.*

*Dann fühl ich Wonne auch, dann sind auch mein
die Freuden,
Dann fließet froh auch mir wie Dir das Leben hin.
Ich rechne wenig nur die Last von jedem Leiden,
Bleibst Du mir fühlend Sohn, – wie ich Dir
Mutter bin.²⁴*

Helena Naumow

Veel ühe naise kohta on säilinud veidi rohkem teavet. 28. septembril 1791 on keegi ema oma pojale Ewgeni Naumowile (GBKA 3315: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 3909: 2) ja 10. jaanuaril 1793 teisele pojale Christoph Naumowile (GBKA 3316: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 3909: 6) pühendanud luuletuse sünnipäeva puhul. Ilmselt Ewgeni Naumowi sünnipäevale on pühendatud veel teinegi luuletus – 28. septembrist 1793 –, mille põhiadressaadiks on siiski abikaasa (GBKA 367: LAB, D 1/8-2, R 35146: 56). Luuletuste sõnastus reedab väga tugevat sidet ema ja (peaaegu täiskasvanud) poegade vahel. Kas mitte liigagi tugevat, tekkis lugedes küsimus. Mis täiesti vastu ootusi koguni vastuse sai – tänu pikaleveninud pärandusvaidlusele, mille lahenemise puhul võitjaks osutunud pool andis 1875. aastal Tartus välja 35-leheküljelise brošüüri (vt Ein Familien 1875), et meenutada neid, kellele päranduse eest tänuvõlgu oldi, ja

²⁴ Avanegu su soovile iga rõõmude allikas, / Mis teisi ei kurvasta – mis pole süütuse märk. / Seda märkama olgu su silm alati valvas, / Nagu ka seda, mis vaeva ja koormat magusamaks teeb. // Siis tunnen õne ka mina, siis on need ka minu rõõmud, / siis kulgeb rõõmsalt mu elu nagu Sinul. / Ja ma pean kergeks iga kannatuse koormat, / Kui Sina jääd mu tundlikuks pojaks, – nii nagu mina olen Sulle ema.

jäädvustada protsessi käik ja protsessijate argumendid. Siit ilmneb, et mainitud luuletuste autor oli ilmselt Helena Naumow (ehk Jelena Naumova, snd Roemer, algselt ristitud eesnimedega Magdalena Christina, 4. X 1741 – 14. V 1827).

Ta oli Riia Püha Gertrudi kiriku juures asunud kooli juhataja Daniel Roemeri ja tema abikaasa Anna Christina (snd Husgabeli) tütar, kes 1772. aastal abiellus seoses Poola esimese jagamisega Liivimaale sattunud sõjaväehvitseri, hilisema Liivimaa viitsekubernereri ja seejärel Riia asehalduskonna tsiviilkubernereri kindralmajor Nicolai Naumowiga (Nikolai Sergejevitš Naumov, 1729–1783). Neil oli neli last: tütar Anna (1773–1774), kaksikvennad Eugen (Ewgeni ehk Jevgeni) ja Nicanor (Nikanor; snd 1775 Jaroslavli kubermangus Bratilovos) ning noorim poeg Christophor (Christoph ehk Kristofor; 1777–1827). Paistab, et nagu ödegi suri Nicanor juba lapseas, sest hiljem temast juttu ei ole. Pärast mehe surma jätkunud perekonna elu „patriarhaalses lihtsuses”, priiskamiseta, kuid tänu päritud varale rikkalike naudingutega. Perekonnad, kellega Helen Naumow oli seotud sugulussidemete kaudu,²⁵ olid talle igati toeks. Naine pühendunud täielikult oma kahe poja kasvatamisele, otsides Riia õpetlaste abiga neile koduõpetaja välismaalt. Selleks sai (ilmselt Saksimaalt) Freibergist pärit Ambrosius Bethmann Bernhardi (1756–1801), kes asus õpetama noori Naumoweid, jäädes perekonna teenistusse üheksaks aastaks (1786–1795). Bernhardi olevat olnud Leipzigi koolkonna taustaga mees, kes väärtustanud ulatuslike teadmistega universaalset vaimuharidust. Vennad reisinud palju, õppinud Moskva ülikoolis, töötanud lühemat aega riigiteenistuses, kuid hiljem elanud vana ema läheduses, et täita oma lapsekohust tema vastu. Christophor suri enne Eugenit ja järglasi tal ilmselt ei olnud, sest kogu perekonna vara kuulus lõpuks Eugenile. Vanaduses elanud Eugen äärmiselt tagasitõmbunult, ei abiellunud, tal ei olnud seaduslikke järglasi, mille tõttu tekkiski pikk pärandivaidlus.

Väärrib märkimist, et ülalmainitud Helena Naumowi luuletused on oma adreassaadi poolest äärmiselt erandlikud: rohkem näited nn emaluulest XVIII sajandi lõpu juhuluulet viljelenud naiste tekstide seast ei leia (küll on kirjutatud oma laste nimel). Veel haruldasem adreassaat on ainult õpetaja – *demoiselle* E. L. E. Grubet on tema abiellumise puhul härra Heinrich Gottlieb Benckeniga õnnitlenud õpilane (*Schülerin*) S. E. G. (GBKA 1887: LAB, P 1/1, R 35096: 43; dubl. 2380). Kõige sagedamini pühendasid naised oma luuletused vanematele (38, NB! mõnikord määratlevad end tütreka miniad), õdedele- vendadele (23), sõpradele-sõbrannadele (22), abikaasadele (20) ja vanavanimetele (18). 1780.–1790. aastad olid eelkõige perekonna ja lähedaste, mitte valitsejate ülistamise aeg. Vaid kahel korral on naised luuletusega õnnitlenud kedagi ametialase edenemise puhul: lapselapselapsed kindralsuperintendent Christian David Lenzi 50. ametijuubeli (vt eespool) ja Johanna Juliana Langewitz kreisimarssal von Bocki sellele ametikohale valimise puhul (GBKA 1880: LAB, P 1/1, R 35096: 36). Kõige inspireerivamad sündmused olid pulmad (61) ja pulma-aastapäevad (18) ning sünni- (55) ja nimepäevad (22), kurvematest ajenditest surm (17).

²⁵ Nende hulgas leidis ka luuletusi kirjutanud naisi, nt Elisabeth Carolina Kroeger, vt GBKA 2974; 2980, dubl. 3175, 3176; 3800.

Saksa keeles ja eeskujude kiiluvees

*Voll Beschämung, von ihr abgewiesen
Stand ich da, und dachte an Luise
Die man Sappho nennt:
Ihr gab sie die schön gestimmten Saiten,
Ihr half sie den großen Ruhm bereiten
Den jezt halb Europa kennt.*²⁶

Kõrgest seisusest liivimaalanna

Praktiliselt kogu sinne naiste kirjutatud juhuluule oli saksakeelne. Ühe erandiga: kellelki *Madame Renelle*'ilt (snd Bouillon) on säilinud kaks prantsuskeelset luuletust: esimeses õnnitleb ta 1. novembril 1791 sünnipäeva puhul parun Lievenit (GBKAu 114: TÜR KHO, R Est. B-245 I: 99), teises (GBKA 4194: LNB RGRN, R W2/ 1547 I: 38) nõunikuproua A. H. É-d. Mõlemad luuletused on ilmumisandmeteta, teine luuletus ka dateerimata. Selle kohta, kes oli *Madame Renelle* ja millised olid tema sidemed Baltikumiga, puuduvad otsesed andmed. Tähistus *Madame (Mme)* võib viidata nii näitlejannale kui ka prantsuse guvernandile. Esimese luuletuse kuulumine Tartu Ülikooli raamatukogu Bibliotheka Reckiana konvoluuti viitab Kuramaale, kuid kuna teine luuletus kuulub Läti Rahvusraamatukogu konvoluuti, mis sisaldab suuresti Saksamaal trükitud luuletusi, siis ei ole otsene seos Kuramaaga päris kindel: luuletused võisid olla pühendatud sündmustele, mida tähistati näiteks Saksamaal, kuid on hiljem adressaatide kaudu Lätimaale jõudnud. Ei saa siiski välistada, et ka baltisaksa naised võisid kirjutada prantsuskeelseid juhuluuletusi, kuid neid tuleks otsida pigem väliskogudest. Lootust selleks annab esimese avaldamiseni jõudnud baltisakslanna romaanil ilmumine juba 1803. aastal Pariisis – Barbara Juliane Krüdeneri „Valérie”. Perekonnamappide sirvimise mulje põhjal tundub mulle, et prantsuse keel muutus siinkandis oluliseks siiski alles XIX sajandi jooksul.

Vormilahendustena on XVIII sajandi lõpukümnendite baltisaksa naised kasutanud ka Saksamaal sel ajal laialt levinud stroofivorme. Nagu uusaegsele saksa luulele omane, on ka siin kõige enam kasutust leidnud mitmesugused jambilised või trohheilised katräänid (katräänides oli kirjutatud tervelt 70 teksti, neist 58 taandub üheksateistkümnemele Joachim Franki käsiraamatus kirjeldatud stroofivormile²⁷). Kõige populaarsem stroofivorm on olnud F 4.67 (jambiline, *abab*, 9/8),²⁸ kirikulaulu stroofina alguse saanud, barokiajastu galantses lüürikas ilmalikustunud, XVIII sajandil anakreontikute poolt üle võetud lamburilaulu stroof. Sajandi lõpupoolel kasutati seda stroofi sageli juhu- ja pühendusluules, tihti oodilise pöördumisena, vt nt C. L. S. snd J-i õnnitus emale 66. sünnipäeva puhul, mis algab sõnadega: „Oo kõlaga rõõmu-

²⁶ Häbenedes, tema [muusa] poolt tagasilükatuna / Seisin ma seal ja mõtlesin Luisele / Keda nimetatakse Sapphoks: / Talle andis ta kõige ilusamini häälestatud keeled, / Temal aitas ta valmistada suurimat kuulsust / Mida nüüd tunneb kogu Euroopa.

²⁷ Kasutussageduse järjekorras: 4.67 (11 korda kasutatud; 6. koht Franki tabelis), 4.106 (9; 8. koht), 4.49 (8; Suleika stroof; 3. koht), 4.34 (6; Chavy Chase'i stroof; 9. koht), 4.20 (5; 2. koht), 4.31 (4; 20. koht), 4.36 (2; 4. koht), 4.90 (2), 4.5 (siit edasi 1), 4.23 (Mu süda ärka üles; 77. koht), 4.46 (29. koht), 4.47 (51. koht), 4.51 (48. koht), 4.58 (1. koht!), 4.59 (59. koht), 4.78 (89. koht), 4.93 (19. koht), 4.95 (111. koht), 4.103 (17. koht).

²⁸ GBKA 318, 357, 2226, 2493, 2504, 2688, 2968, 3008, 3202, 3331, 3781.

de kaunid laulud” („O tönt der Freuden holde Lieder”; vt GBKA 318: LAB, D 1/8-2, R 35146: 3). Kolmesaja uusajal enim kasutatud saksa stroofivormi seas paikneb see silmapaistval kuuendal kohal (vt Frank 1993: 232–234). Sellele järgneb F 4.106 (jambiline, *abab*, 11/10),²⁹ 1780. aastatel pühendusluuletustes populaarsust kogunud stroofivorm, milles veel XX sajandilgi kirjutati järelhüüdeid (Frank 1993: 322). Kasutussageduselt kolmandal kohal on F 4.49 (trohheiline, *abab*, 8/7), Goethe-ajastu ja XIX sajandi kõige sagedasem saksa stroofivorm, mis saavutas läbimurde saksa 1770. aastate sentimentaalses luules, oli sage külaline igasugustes „muusaalmanahhides” ja on Goethe järgi nimetatud ka Suleika-stroofiks (Frank 1993: 180–183). Katräänide domineerimisse sekkub alles seitsmendal kohal oktett F 8.26 (trohheiline, *ababcdcd*, 8/7),³⁰ XVIII sajandi viimasel veerandil eriti tänu „Göttingeni muusaalmanahhile” laiemalt levinud armastusele, sõprusele, voorusele ja loodusele pühendatud sentimentaalsete laulude stroof (Frank 1993: 621). Katräänide kõrval kirjutatigi kõige sagedamini oktette³¹, järgnesid sekstetid³². Ka kaks sel perioodil kirjutatud kvinti (GBKA 3449: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 4406: 4–5; dubl. 4265 ja GBKA 2889, F 5.14) on eeskju ammutanud ilmselt muusaalmanahhidest (vt Frank 1993: 392 *resp.* 401).³³ Erandlikult on esindatud ka üks septiim – F 7.7 (jambiline, *ababccx*, 8/7/8/7/8/8/7; 5. koht), nn Lutheri stroof, mida kasutasid küll juba minnesängerid, kuid mis muutus eelkõige tänu Martin Lutherile ja tema järgijatele oluliseks kirikulaulustroofiks, mida XVIII sajandil kasutati röömsate sündmuste puhul, eriti pulmaluuletustes. Just isa, kubermangusekretär J. B. Trey abiellumisele on pühendatud see 8-aastase tütre (arvatavasti Friedericke Catharine Trey³⁴) 1786. aastast pärinev luuletus (GBKA 3814: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 5817: 40–41). Vilksatab ka üksik distihhon (GBKA 1778: LAB, P 1/1, R 35089: 33; dubl. 2428 ja 4342), milles Eva Elisabeth Berens lubab härra John Mitchelile järgneda läbi kõigi raskuste. Ülejäänud vaatlusaluse perioodi luuletused on kas heterostroofsed või ei ole kindel stroofivorm tuvastatav, igal juhul 300 enamkasutatud uusaegse saksa stroofivormi hulka nad ei kuulu. Mõnikord on proosatekst murdud stroofideks (vt GBKA 837 või 1871).

Eeskujudest rääkides tuleb kindlasti mainida ka kaht tollal Saksamaal tuntud juhuluulet kirjutanud naist: Susanne von Bandemeri (snd Frencklin *resp.* Franklin, 1751–1828) ja eriti Anna Louisa Karschi (1722–1791), saksa esimest luuletuste kirjutamisega leiba teeninud, kaasaegsete poolt koguni saksa Sapphoks hüütud naist. Seda seetõttu, et nende kahe naise juhuluuletusi leidub ka siinsetes kogudes: Läti Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonna konvoluutides R W/2 1547 I, II ja IV (paraku ei ole midagi teada nende konvoluutide päritolu kohta), üks käsikirjaline luuletus A. L. Karschilt on säilinud Behride perekonna mapis Läti Ajalooarhiivis (LVVA, f. 1100, apr. 1, l. 153: 1). Kuid mitte ainult. Otseselt viitab Anna Louisa Karschile „kõrgest seisusest liivimaalanna”, tehes talle kummarduse oma

²⁹ GBKA 155, 2655, 3081, 3114, 3319, 3325, 3383, 3389, 3809.

³⁰ GBKA 2790, 3341, 3478.

³¹ 15 oktetti, millest 10 taandub seitsmele Franki kirjeldatud stroofivormile: 8.26 (3; 11. koht Franki tabelis), 8.35 (2; 114. koht), 8.7 (siit edasi 1; 7. koht), 8.17 (66. koht), 8.21 (103. koht), 8.34 (68. koht), 8.46 (61. koht).

³² 12 sekstetti, millest 8 taandub 6-le Franki kirjeldatud stroofivormile: 6.23 (2; 86. koht), 6.41 (2; 78. koht), 6.18 (1; 86. koht), 6.22 (89. koht), 6.30 (23. koht), 6.38 (30. koht).

³³ Lisaks neile kahele olid kvintides kirjutatud ka GBKA 3448 ja 3811.

³⁴ Vt GBKA 3810, 3811 ja 3813.

luuletuses „Muusale” („An die Muse”; Hupel 1781–1791, III: 196–198). Võimalik, et ta oli inspiratsiooni saanud lausa lähiümbruses välja antud raamatust – 1772. aastal andis Jakob Friedrich Hinz (1743–1787), kes juhtis aastast 1769 Hartknochi raamatupoodi Miitavis, sealsamas välja Karschi luulekogu „Uusi luuletusi” („Neue Gedichte”, Miitavi–Leipzig).

Paljuski eeskujudele orienteeritud ja seetõttu üsna klišeelik oli sageli ka luuletuste sõnastus. Pulmaluuletustes punuti mürdi- ja matuseluuletustes rosmariinipärgi, korduv probleem on, et talve ajal polnud jää ja lume alt lilli võtta, kuid seda enam nähti kevadmeeleolu abielluva paari suhtes (vt nt GBKA 3187: LVVA, f. 4011, apr. 1, l. 3271: 54). Ühest pulmaluuletusest teise lendasid õrna hingega ja kohusetundlik, vahel ka süngevõitu kreeka abielujumal Hymenaios (sks Hymen) ja krutskeid täis Amor, kõne all olid abielu „rõõmud ja mured” (vt nt GBKA 1774: LAB, P 1/1, R 35089: 29; dubl. 3854), mehed olid „õilsad” ja naised „hellad”, õdede-vendade „soontes” voolas „ühine veri”, vanurite juuksed olid ikka „hõbedased”, emad „vagad”, lapsukesed „väikesed ja nõdrad” ja loomulikult ootas kõiki „parem igavik”.

Luuletustes kasutatud teemad, motiivid, retoorilised võtted ja poetoloogilised arusaamad on paraku mahukam teema, mida siinkohal piisava põhjalikkusega lahata ei jõua – sellest on kavas kirjutada omaette artikkel. Praegu olgu öeldud vaid niipalju, et siinsed naised olid XVIII sajandi saksa kirjanduse lipulaevade ja põhihoovustega üsna hästi tuttavad. Mis on üsna loogiline, arvestades sellega, et enamik koduõpetajaid pärines Saksamaalt, sealsetes kõrgkoolides olid õppinud nii naiste isad, onud, vennad, sõbrad kui ka abikaasad, kes töid oma lemmikkirjanike teoseid ilmselt kojugi kaasa. Juba 1760. aastatel alustasid tegevust Johann Friedrich Hartknochi raamatuärid Miitavis ja Riias, mille kaudu oli võimalik tellida kirjandust otse Saksamaalt. On teada, et siitkandist leidis tellijaid Saksamaa esimestele naiste endi poolt välja antud naisteajakirjadele: Liepājasse telliti Marianne Ehrmanni ajakirju Amaliens Erholungsstunden (Amalie puhketunnid, 1790–1792) ja Einsiedlerinn aus den Alpen (Naiserak Alpidest, 1793–1794; Weckel 1998, vt lisad, subskribentide tabelid). Tallinnas tegutses alates 1772. aastast Johann Jacob Illigi laenuraamatukogu. Tegevad olid ka lugemisseltsid, millesse kuulus ka naine (vt nt Jürjo 2004: 140). Ligipääs saksakeelsele kirjandusele oli oma aja olusid arvestades seega üsna hea. Alles tsaar Pauli tseensuur ja Vene riigi alamate välismaal õppimise keeld töid siia katkestuse.

Kokkuvõtteks

Baltisaksa naised alustasid juhuluule kirjutamist teadaolevalt XVII sajandi keskpaigas, seega enam kui pool sajandit hiljem kui siinsed saksa mehed, samas pool sajandit varem kui eesti mehed. Esimene teadaolev naisjuhuluuletaja oli riialanna Gertrud Paffrath (1654). Esimesed Eesti-Läti kogudes säilitatavad naiste luuletused pärinevad Kuramaa õukonnast aastast 1677, autoriks Judith von Alkens. Kuni Põhjasõja alguseni on siinsetes kogudes säilinud vaid üksikuid luuletusi, ajastu ilmselt viljakaima kirjanaise, „prohvet” Eva Margaretha Frölichi pärand paikneb välismaal. Põhjasõda tõi kirjandusellu katkestuse, millest õnnestus taastuda alles XVIII sajandi keskpaigaks. Kuni 1780. aastateni on kümnendi kohta säilinud 2–3 naiste luuletust, sh esimesed Eesti alalt säilinud – õdedelt Münnichitelt Luunjast (1754) ja paru-

ness Anna Christina von Delwigi tädi- ja onutütardelt Tallinnast (1759). XVIII sajandi lõpukümnenditel toimub suur murrang: koos üldise juhuluuleproduktiooni plahvatusliku tõusuga kasvab ühtlasi naiste kirjutatud tekstide arv (158 teksti, lisaks kümnekond eeldatavasti sellesse aega jäävat luuletust) ja osakaal (vähemalt 12–13%). Selle plahvatuse epitsentriks oli Riia (Eesti alalt on sellest ajast säilinud vähe naiste luuletusi). Murrang on ühest küljest selgitatav majanduslike olude paranemise ja vabama poliitilise õhustikuga, mis andis rohkem tegutsemisruumi kodanlusele, teisalt aga intensiivistunud kirjastustegevuse ja hoolikama kogumistegevuse algusega. Arengu juhatavad sisse 1780. aastate alguses ilmunud esimesed naiste luulekogud, milles oli ka juhuluuletusi. Kui murrangueelsel ajal oli naiste luules oluline koht panegüürikal, siis sajandi lõpul minetab see tähtsuse ja rõhk nihkub perekonnale ja lähedastele. Paralleelselt kasvab kodanlaseisusest autorite tähtsus võrreldes aadlikega. Sajandi lõpus moodustavad nad naisjuhuluuletajate enamiku. Peaaegu kõik säilinud luuletused on saksaakeelsed ja inspireeritud saksa eeskujudest.

Arhiivid ja raamatukogud

BCB = Baltijas Centrālā bibliotēka = Balti Keskraamatukogu

EAAr = Eesti Ajaloo Arhiivi raamatukogu

LAB = Latvijas Akadēmiskā bibliotēka = Läti Akadeemiline Raamatukogu

LNB RGRN = Latvijas Nacionālā bibliotēka, Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa
= Läti Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakond

LVVA = Latvijas Valsts Vēstures Arhivs = Läti Riiklik Ajalooarhiiv

TÜR KHO = Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja harulduste osakond

TLÜARb = Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, Baltica lugemissaal

Kirjandus

A a b r a m s, Vahur. Elisa von der Recke. – Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?do=autor_ylevaade&lang=1&aid=8 (16. VIII 2008).

A l t t o a, Villem, V a l m e t, Aino 1973. 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.

Ein Familien = Gedenkblatt an die, vor hundert Jahren erfolgte, Geburt des in Riga beerbten Russischen Edelmanns Eugen Nicolajewitsch Naumow, des letzten seines Stammes, geboren den 13. Dec. 1775, gestorben den 2. Februar 1843. Dorpat: Druck von Schnakenburg's litho- und typographischer Anstalt, 1875.

F r a n k, Horst Joachim 1993. Handbuch der deutschen Strophenformen. 2., durchges. Aufl. (UTB für Wissenschaft: Uni-Taschenbücher; 1732). Tübingen–Basel: Francke.

G a d e b u s c h, Friedrich Konrad 1777. Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung. Bd. 1–3. Riga: Hartknoch.

GBKA = Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Bd. 12–15. Riga. Toimetajad Stefan Anders, Sabi-

- ne Beckmann, Klaus Garber, Martin Klöker. Hildesheim [etc.]: Olms-Weidmann, 2004.
- GBKAN = Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Bd. 7. Reval–Tallinn. Toimetajad Sabine Beckmann, Klaus Garber, Martin Klöker. Hildesheim [etc.]: Olms-Weidmann, 2003.
- GBKAU = Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums in europäischen Bibliotheken und Archiven. Bd. 8. Dorpat–Tartu. Toimetajad Sabine Beckmann, Klaus Garber, Martin Klöker. Hildesheim [etc.]: Olms-Weidmann, 2003.
- Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra 2007. Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg: vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Bd. 1–3. Berlin–New York: De Gruyter.
- Hupel, August Wilhelm (toim) 1781–1791. Neue Nordische Miscellaneen. Bd. 1–28. Riga: Hartknoch.
- Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel. 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Kaur, Kairit 2009. Weibliche Autorschaft in deutschbaltischen Zeitschriften in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. – Baltische Literaturen der Goethezeit. Hrsg. H. Bosse, O.-H. Elias, T. Taterka. Würzburg: Königshausen & Neumann (ilmumas).
- Klöker, Martin 2005. Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657). Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit. Bd. 1–2. Tübingen: Niemeyer.
- Kreem, Juhan, Luukas, Liina 2008. „Romeo ja Julia” Liivimaa moodi? Barbara von Tiesenhauseni legend: ajalooline tagapõhi ja variatsioonid. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 156–177.
- Kypke, H. 1885. Geschichte des Geschlechts von Kleist. Dritter Theil. Dritte Abteilung, enthaltend die Biographien der Muttrin-Damenschen Linie. Berlin: Trowitsch und Sohn.
- Latviešu literatūras vēsture I 1998. No rakstītā vārda sākumiem līdz 1918. gadam. Latvijas Zinātņu akadēmijas Literatūras, folkloras un mākslas institūts. Riga: Zvaigzne ABC.
- Latvijas mākslas vēsture 2004. Riga: Pētergailis.
- Luukas, Liina 2006. Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918. Collegium litterarum 20. Tartu–Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus; Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.
- Recke, Elisa von der 1921. Herzens-Geschichten einer baltischen Edelfrau. Erinnerungen und Briefe von Elisa von der Recke. [Hrsg. von H. Conrad]. Memoiren-Bibliothek 14. Stuttgart: Lutz.
- Recke, Johann Friedrich von, Napier sky, Carl Eduard 1827–1832. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 1–4. Mitau: Steffenhagen und Sohn.
- Rigaische Stadtblätter 1829, nr 48, 27. XI, lk 385–386.
- Salu, Herbert 1965. Rootsiaegne pulmaluule. Eesti kunstluule algus. – Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest. Wind over the Sea and other Studies in Estonian Literature. Stockholm: Vaba Eesti, lk 143–187.
- Stålb erg, Wilhelmina, Berg, P. G. 1864–1866. Anteckningar om svenska qvinnor. Stockholm: P. G. Berg.
- Stevenson, Jane 2007. Women Latin Poets. Language, Gender, and Authority from Antiquity to the Eighteenth Century. Oxford: Oxford University Press.

- Viiding, Kristi 2002. Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. *Disserationes studiorum graecorum et latinorum Universitatis Tartuensis* 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Viiding, Kristi 2005. Õnnelik olgu su samm... Teelesaatmislulettused XVII sajandi Eesti kirjanduselus. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 359–378.
- Viiding, Kristi, Orion, Jana, Päll, Janika (koost) 2007. O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Webermann, Otto Alexander 1960. Baltische Dichterinnen in der Literatur des 17. bis 19. Jahrhunderts. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. Lüneburg: Schriften-vertrieb der Carl-Schirren-Gesellschaft, lk 57–61.
- Webermann, Otto Alexander 1965. Zum Problem der Gelegenheitsdichtung. – *Estonian Poetry and Language: Studies in Honor of Ants Oras*. Ed. by V. Kõresaar, A. Rannit. Stockholm: Vaba Eesti, lk 218–233.
- Weckel, Ulrike 1998. Zwischen Häuslichkeit und Öffentlichkeit. Die ersten deutschen Frauenzeitschriften im späten 18. Jahrhundert. *Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur* 62. Tübingen: Niemeyer.

Über die Gelegenheitsdichtung deutschbaltischer Frauen von der Mitte des 17. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts

Stichwörter: deutschbaltische Literatur, Gelegenheitsdichtung, Frauenliteratur, 17. und 18. Jahrhundert

Stützend auf Beständen von est- und lettländischen Bibliotheken und Archiven, befasst sich der Aufsatz mit dem Entwicklungsgang der Gelegenheitsdichtung von deutschbaltischen Frauen von ihren Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Die ersten von einer Frau verfassten Gelegenheitsgedichte entstanden Mitte des 17. Jahrhunderts (Gertrud Paffrath), die ersten in hiesigen Archiven aufbewahrte Frauengedichte (Judith von Alkens) erschienen am kurländischen Hof 1677. Bis zum Anfang des Grossen Nordischen Krieges wurden noch einzelne andere Gedichte gedruckt. Der Krieg brachte die Musen zum verstummen oder ins Exil. Die ersten erhaltenen Gedichte aus der Zeit nach dem Krieg stammen erst aus dem Jahr 1753. Bis zum Anfang der 1780er Jahre kommen 2–3 Gedichte pro Jahrzehnt, die panegyrische Tradition wurde fortgesetzt, erhalten geblieben sind außerdem einzelne Trauer- und Hochzeitsgedichte. Seit den 1780er Jahren kann man von einem geradezu explosiven Zuwachs von Texten sprechen – aus dem Zeitraum 1780–1800 sind nachweislich 158 von Frauen unterzeichnete Gedichte aufbewahrt, schätzungsweise gehören noch 10 weitere dazu. Die Kulmination dieser Dichtungswelle bildeten die Jahre 1791–1797. Ihr Epizentrum war in Riga. Sehr vorsichtig geschätzt machten Frauengedichte um diese Zeit mindestens 12–13% der allgemeinen Gelegenheitsdichtungsproduktion aus. Fast alle Gedichte waren deutschsprachig und orientierten sich an deutschen Vorbildern.

Kairit Kaur (geb. 1978) ist Doktorandin am Lehrstuhl für Weltliteratur der Universität Tartu, kairit.kaur@ut.ee